

МОВА – ДУША НАРОДУ (ДО ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ, РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ПРО ДЕЯКІ ЕТИМОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ)

Марина ТУНИЦЬКА, *Бельцький державний університет ім. А. Руссо, Республіка Молдова, м. Бельці*

Rezumat: În articol sînt analizate particularitățile mentalului ucrainean, care se reliefează prin lirismul, sensibilitatea, muzicalitatea, umorul fin, dar și prin interesul manifestat de savanții ucraineni pentru originea limbii ucrainene, etimologia unor cuvinte care conturează individualitatea limbii ucrainene.

Cuvinte-cheie: *mentalitate, limbi slave de est, protoslavon, limbă ucraineană modernă, lexic originar, bilingvism inventat, mărturie a rezistenței limbii ucrainene.*

Abstract: The article analyses the mentality of the Ukrainians, which is emphasized by lyricism, sensibility, musicality, keen sense of humour, as well as by the Ukrainian researchers' interest for the origins of the Ukrainian language, the etymology of some words which underline the individuality of the Ukrainian language.

Keywords: *mentality, East Slavonic languages, proto-Slavonic, modern Ukrainian language, native vocabulary, invented bilingualism, evidence of the Ukrainian language resistance.*

Останнім часом дуже популярним став вислів «ментальність української нації». За визначенням Вікторії Храмової [*«Українська душа», 1992, с.4. До проблеми української ментальності.*], «ментальність – це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення».

«Менталітет – це сукупність психологічних ознак, рис характеру, здібностей, поведінкових настанов, властивих певному народові [*Тлумачний словник, 2009, с.317*].

Емоційність – домінуюча ознака українського менталітету. На це одностайно вказують провідні дослідники визначеної проблеми: П. Куліш, М. Драгоманов, В. Храмова, О. Забужко та ін.

Природно, що «висока українська емоційність, чутливість та ліризм – це дар Божий, який проявляється, по-перше, в естетизмі українського народного життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м'якому гуморі» (В. Храмова); по-друге, в активності українських учених у пізнанні тайн Природи (Іван Пулюй, Микола Кибальчич), тайн слова, тайн своєї мови, перш за все її витоків. Проілюструємо прикладами. Так, Смаль-Стоцький на теоретичних засадах А. Шлейхера, В. Ягича та О. Шахматова доводить, що українська мова постала ще в IV-V ст. із праслов'янської, що ніякої давньоруської мови не існувало, із якої немовбито в XIV ст. з'явилися три братні мови. Таку саме думку висловлює А. Кримський. Аналізуючи пам'ятки української старовини, вчений світового рівня (він вільно володів десятками мов світу), довів, що українська мова – древня гілка індоіранського дерева, вона має живе народне коріння, тоді як російська мова – угро-фінського походження з ознаками книжної штучності. Науковець спростував штучно вигадану теорію, про «колиску трьох братніх народів» (у працях «Про нашу літературну мову», «Древнекиевский говор»).

М. Погодін та О. Соболевський хибно стверджували, що нібито в Києві до XIV-XV ст. жили лише предки великоросів, а українці прийшли до стольного града над Дніпром з Прикарпаття десь у XV-XVI ст. уже після татаро-монгольської навали. А. Кримський спростував це твердження у працях «Филология и погодинская гипотеза», «Древнекиевский говор». На підставі аналізу пам'яток науковець розвінчує псевдонаукові теорії шовіністичних «мовознавців», головною метою яких було поневолення України і підпорядкування її славетного минулого імперським цілям. «Тенденційність, - пише вчений, яка спонукає пана Соболевського забувати закони і логіки, і здорової філології, повідомлення неправильних даних, неправдоподібне трактування та перекручення істинних фактів – ось головні прикмети роздумів П. Соболевського, коли він торкається питання про походження сучасних малоросів... Можемо без перебільшення сказати: коли п. Соболевський торкається своєї галицько-волинської гіпотези, тоді весь його науковий метод зводиться до того, щоб не мати ніякого наукового методу» (*Кримський, А. Твори: у 5т. – т.3 – ст.67*)

Думки, що безпосереднім джерелом розвитку української мови виступає праслов'янська, а пізніше староукраїнська, дотримується Іван Огієнко (отець Іларіон). Як історик української мови й української культури, він торкається питання про шлях української мови, її появу [*Праці: «Постання азбуки і літературної мови у слов'ян» (1938), «Слов'янське письмо перед Костянтином» (1928)*]. Ось твердження вченого: прасхіднослов'янські мови: українська, російська і білоруська зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні і так званої «праруської», спільної мови ніколи не було. Цього висновку вчений доходить після дослідження «Історії українського письма та українського алфавіту». Науковець стверджує, що писемна мова в українців з'явилася задовго до Костянтина, хоча точної дати її появи назвати неможливо. Вчений ставить питання: чому ніхто не береться, навіть не намагається реконструювати західну та південну слов'янські групи. Учені не припускають думки, що існували спільнозахіднослов'янські та спільнопівденнослов'янські мови. А ось спільносхіднослов'янська чомусь мала бути.

Давнє існування української мови підтверджує також польський філолог Михайло Красуський, який у 70-х – 80-х роках XIX ст. був професором Новоросійського університету (м. Одеса). 1880 року М. Красуський опублікував працю «Давність малоросійської мови», у якій шляхом зіставлення різних мов індоєвропейської родини довів, що українська мова є найстарішою в Європі й найближчою з індоєвропейських до санскриту.

Професор Петербурзького університету XIX ст. росіянин Федір Буслаєв висловив думку про те, що українська мова значно старша за російську. Для цього він здійснив аналіз лексики і

фразеології «Слова о полку Ігоревім», зіставив їх з творами давнього українського фольклору, а також зібрав величезний фактичний матеріал, проаналізувавши пам'ятки стародавніх літератур: руської, чеської, скандинавської. Вчений прискіпливо вивчав також національний побут українців.

Аналогічне твердження висловлював і академік Микола Марр, відомий як філолог та археолог, дослідник кавказьких мов, творець так званої «яфетичної теорії». Порівнюючи українську мову з іншими мовами індоєвропейської родини, довів її автохтонність і древність. Науковець аргументовано стверджував, що будь-яка мова не може сформуватися за II-III століття, для цього потрібні тисячоліття.

Отже, українська мова пройшла довгий шлях безперервного розвитку, виділившись приблизно в IV-V ст. із спільної для багатьох племен індоєвропейської прамови.

В епоху Київської Русі літературна мова була двох типів: а) народно-літературна; б) книжно-слов'янська, тобто церковнослов'янська. Ці мови існували паралельно, впливали одна на одну, але не змішувалися. Народно-літературна поповнюється елементами живої мови та словами сусідніх народів, особливо після поневолення України монголо-татарськими ордами (1240 р.) Внаслідок цього поступово формується староукраїнська літературна мова, вона є продовженням тієї, котрою розмовляли давні русичі.

Це також питання української ментальності – жага дізнатися своїх коренів, своїх витоків.

Іван Огієнко переконливо доводив: у мові акумулюється духовна енергія народу. Ця ідея йде від німецького мовознавця Вільгельма фон Гумбольдта, яку продовжив український вчений Олександр Потебня.

Мова нової української літератури, тобто нова українська літературна мова формувалася на основі народних діалектів.

У всьому світі велику роль для успішного становлення мови мають єдність території країни та спільність визначальних психічних особливостей нації. Українська земля була розірвана на частини (початок XVII ст.), які входили до складу різних держав – Росії, Польщі, Австрії, Угорщини та Румунії. Це утруднювало формування єдиної літературної мови української нації.

Однак під час визвольної війни (1648-1654pp) українці різних земель виступили спільно, внаслідок цього діалекти змішувалися, взаємопроникали, - вироблялися спільні риси національної мови. Організуючим центром визвольної війни була Запорізька Січ, що сприяло піднесенню ролі Середнього Подніпров'я (Київщина та Полтавщина), а відповідно і значення південно-східного діалекту та говорів. Саме їх фонетичні особливості, морфологічні форми, словниковий склад стали основою мови нової української літератури. Велике значення мало й те, що Іван Котляревський походив з Полтавщини, а Тарас Шевченко з Київщини. Протягом свого розвитку й функціонування українська мова зазнала чимало гонінь, переслідувань, цькування. Однак нікому не вдалося задушити мову однієї з найбільших слов'янських націй, мову цілком самобутню, оригінальну, інтелектуальне творіння українського народу та нації. Вона належить мовним шедеврам усього людства.

У сьогоденні державною мовою України є нова літературна мова. Це зафіксовано в X-ій статті Конституції.

Історія нашої мови знає багато бурхливих періодів, коли її постійно цькували шовіністи з різних боків. Найбільш потерпілою була лексика. Важкий час колонізації і ще жорстокіші часи русифікації не могли не залишити своїх слідів. Прикриваючись вигаданим білінгвізмом українців, політичні діячі радянських часів намагалися досягти злиття націй інквізиторським способом. Просто вилучали питому українську лексику із словника, замінюючи її неприродними для українця лексемами, так були вилучені слова: *тубілець* – корінний житель (його замінено запозиченим *абориген*) утворене від *бути тут* (тут був = тубілець) *aborigens* –лат. – *origine* – від початку;

розвій – а) розвиток (заст.), б) розпускання дерев; в) розквіт сил. Його замінено *розвиток* (але значення вужче);

заувага – те, що й зауваження, 2. докір, вказівка на помилку;

спротив – те, що й опір.

убезпечний - той, якого захистили від якоїсь небезпеки, який запобіг небезпеці;

світлина – фотокартка; *шпальта*, *тризуб* тощо.

Зараз їх повернено до активного словника.

Однак справа в тому, що словами виражаються тільки уявлення про предмети, а не самі предмети, уявлення ці не однакові у різних народів, оскільки різним є менталітет.

Загальновідомо, що слово – це єдність звучання і значення, а усвідомлення цієї єдності притаманне людині-носію конкретної мови найвищою мірою.

Правильно вимовлене певне поєднання звуків одразу викликає в уяві конкретне значення слова. І навпаки, якщо порушити таке поєднання, слово перетвориться на елементарний комплекс звуків або одерже інше значення.

Вживаючи при навчанні замість рідного слова чуже, ми порушуємо цю єдність, тобто примушуємо думку учня: а) відмовитись від попереднього поєднання звуків (наприклад, *хата*); б) засвоїти нове *изба*; в) з'єднати це нове значення з наявним у свідомості значенням.

Таким чином, замість того, щоб вимовою необхідних звуків просто викликати відоме поняття або уявлення, той, кого навчають, змушений виконати дуже складний розумовий процес, який вимагає величезної витрати мислительної енергії. Адже різні мови – це не різні позначення одного і того самого предмета, це різні його бачення (Потебня О.).

Так, вимовляючи слово *хата*, українець уявляє гладенько обмазані білі стіни, солом'яний або з драниці чи шиферу дах; всередині – стіни білі, піч – розмальована орнаментом чи квітками; між піччю і стіною – підлога. На стінах біля образів вишивані рушники тощо. Отже, для українця *изба* – це уявлення своєї хати, але тут і поєднання звуків інше, тобто у свідомості відбувається змішування ознак, оскільки *изба* - це чорні стіни, складені з ялинових або соснових колод, всередині стіни також чорні, під стелею полати (полати – настіл з дощок, що влаштовується під стелею для снання) тощо.

Наведемо низку прикладів, щоб довести думку, що люди, які розмовляють різними мовами по-різному дивляться на світ. Через посередництво слова предмет не просто «означається», а «малюється» в уяві за допомогою однієї із своїх ознак, що виражена експліцитно.

Порівняймо: *хлібороб* і *земледелец*. Для українця здається цілком природним робити хліб: його немає, і він з'являється після цілої низки дій, як їх результат.

А що значить *земледелец* – це людина, яка робить землю. Для українця робити землю здається повним абсурдом: адже земля є, завжди була й буде. Навіщо її робити? Витісняючи слово *хлібороб* словом *земледелец*, ми примушуємо думку українця піти не тільки іншим шляхом, а й хибним напрямком.

Аналогічна історія слів *барвінок* і *гроб-трава* або *могилиниці*. В українській мові слово *барвінок* фонетично наближене до слова «барва» - колір, і тому збуджує уяву про щось кольорове, яскраве. Крім того, слово *барвінок* поширене у мовленні, у фольклорі, у поетично-пісенній творчості, йому властиве образне, символічне значення. В поезії це – символ чоловічої молоді краси: «Ой ти, козаче, хрещатий барвінку!»; символ перемоги – український лавр, батьківська домівка; символ вічної природи, незнищенності життя (не боїться морозу). У весільному ритуалі барвінок у великому вжитку. Із пісень видно, що раніше молодого прикрашали вінком з цієї рослини.

З чого ж ми будем князеві вінок плести?

Ой є в саду хрестатий барвінок, -

З того ми будем князеві вінок плести. [7, с.16]

Ще й нині подекуди барвінковим вінком прикрашає себе дівчина, а також жінки, що печуть весільний хліб – коровай; барвінком прикрашають весільне гільце.

Отже, у того, хто говорить українською мовою, при слові *барвінок* в уяві виникає щось кольорове, гарне, пов'язане з любов'ю, radoшами життя, яке розквітає, тобто цілком протилежне образам смерті, гроба, могили і тління (*могилиник, гроб-трава*). Конотація його вужча.

Аналогічними є приклади слів *освіта* і *образование*. Для українця це – світло, на відміну від темноти, неущта. Дати людині знання – це освітити її розум і душу. Звичайно, що ця думка не нова, але саме вона зафіксована у словах *освіта, просвіта*.

Таке уявлення про обізнаність, письменність властиве слов'янам взагалі, оскільки старослов'янськи *просвещение, просвещать* ще й досі побутують в російській мові, але більш поширеним є слово *образование*. Процес надбання знань у російській свідомості пов'язується з ідеєю творення, формування певного образу.

Освіта тісно пов'язана з вихованням – це процес виведення із стану прихованості. Виховати людину – це не тільки забезпечити її харчуванням та надати духовної їжі (*освіти*), як це впливає з російської назви *воспитание*, де корінь (-*пит-*) той же, що й у словах *питание, пища*. Виховати людину, за уявленням українців, - це відкрити її душу, дати змогу розкритися їй самій, розкритися тому, що закладене природою, що набувається протягом життя, розкритися її внутрішньому світу, її можливостям і таланту. (Цей корінь -*хов-* викликає в уявленні українця вивести людину із стану прихованості. Адже існують споріднені *схованка, прихований*.)

Основне природне середовище виховання дітей – родина. Для українця родина – це група людей, поєднаних кровним зв'язком, завдяки живому зв'язку між словами *рід, рідний, рідня*. Всі

вони становлять одне словотвірне гніздо. Ця назва значно сердечніша та інтимніша, ніж деєтимологізована назва *сім'я*.

Слова *подружжя* і *супруги* також викликають різну увагу. У слові *подружжя* відбито високу моральність, чистоту стосунків, адже це союз рівноправних людей: чоловіка і жінки. Російське слово *супруги* є однокореневим з такими назвами як *упряжь*, *упряжка*, *запрягать*. Первинним для слів *супруг*, *супруги* було значення «ті, що знаходяться в одній упряжі».

Різні уявлення закладено в словах *держжава*, *государство*. Держжава - «апарат політичної влади в суспільстві» ґрунтується на вихідному понятті «сили, влади, міцності», яке природно випливало із семантики давнього дієслова *держжати*, «взявши що-небудь, не випускати з рук, тримати міцно». З історії української мови відомо, що слово *держжавність* спочатку тлумачилося як *міцність* та й *держжава* мало значення *міцність*, *маєток*, і лише значно пізніше *влада*, *керівництво*.

Спільнокореневі утворення в інших індоєвропейських мовах підтверджують цю семантику: у грецькій мові відповідне слово має значення *міцню*, у латинській – *puternic* - «сильний», у давньоіндійській (санскриті) – *робити міцним*.

Таким чином, у сучасному українському слові держжава немає й знаку на монархізм на відміну від російської *государство*, утвореного від *государь* (*хазяїн, владика, цар, голова держави*). Яскравим підтвердженням промонархічної суті російського слова *государство* є те, що його значення в польській мові передається словом *monarstwo*, твірною основою якого є слово *монарх*.

З етнокультурознавчого погляду важливим є те, що слово *держжава* – спільнослов'янське за походженням, а назва *государство* - суто російське утворення, яке в сучасному значенні вживається лише з XVII ст. Чи не є свідченням цей факт, що російська мова сформувалася значно пізніше української?! Аналогічних прикладів чимало: *уряд* – *правительство*; *громадянин* – *гражданин*; *особистість* – *личность*; *батьки* – *родители*. *Батьківщина* – *Родина* тощо.

Отже, мова світобачення народу, за допомогою мови й саме в ній він саморозкривається. За В. Гумбольдтом, - це творчий орган мислення. О. Потебня, глибокий мислитель і скрупульозний дослідник української мови, також, виходячи з основних положень В. Гумбольдта, розвинув психологічну теорію мови як сили творчої, яка перетворює думку. Він довів, «що мова є засіб не виражати вже готову думку, а створювати її, мова – це складова, що створює світогляд людини» [5, с.173].

Отже, мова народу має розвиватися, щоб розвивалося народне мислення і творчі сили народу. А уважне ставлення до слова сприяє кращому розумінню душі українського народу, його ментальності, викликає повагу до життєвого досвіду та мудрості наших предків.

Повертаючись до міркувань О. Потебні, наголошуємо на тому, що він глибоко осмислив проблему змішування різних етнокультурних систем. Цей процес є деструктивним для національного життя, бо це не просто заміна одних структур та елементів, чи так званих «засобів спілкування» іншими мовленнєвими структурами та елементами, це – духовна руйнація, духовне спустошення, розмивання глибинних усталених структур українського менталітету та закоріненого в історію, культуру, у саме єство народу когнітивного, сенсорного, експресивного, творчого й комунікативного досвіду, який без перебільшення налічує майже два тисячоліття.

Література:

1. *Мова і духовність нації*, Монографія за ред. Т.І. Панька. К., 1992.
2. Диб'як, Неоніла, *Дещо про формування сучасної української літературної лексики*// Дивослово, 1996, №1.
3. Гринченко, Борис, *На безпросвітній путі. Про українську школу*. (Вступне слово, переклад і наукова редакція Сергія Болтвіця) // Дивослово, 1994, №1.
4. Невоїт, Валентина, *Слова розповідають*// Дивослово, 1996, №12.
5. Потебня, Олександр. *Мисль і мова*, К., 1992.
6. *Словник української літературної мови в 11 томах*. К., 1970-1980.
7. *Українські народні пісні*. Зібрав О. Чужбинський, К., 1994.